

СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО І МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ

УДК 338.482

Зарубіжний досвід функціонування туристичних кластерів

Бондаренко Ю.Г.старший викладач кафедри менеджменту організацій
Національного університету «Львівська політехніка»**Кулиняк І.Я.**кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту організацій
Національного університету «Львівська політехніка»**Страخورчук К.О.**студентка
Інституту економіки і менеджменту
Національного університету «Львівська політехніка»

У статті проаналізовано та систематизовано зарубіжний досвід функціонування туристичних кластерів на прикладі європейських та азіатських країн, США, Росії. Виділено чинники, які впливають на розвиток туристичного кластера. Виокремлено заходи, які необхідно здійснити в Україні для вирішення проблем розвитку туристичних кластерів. Запропоновано напрями використання зарубіжного досвіду формування та функціонування туристичних кластерів в Україні.

Ключові слова: туризм, туристичний кластер, кластерна модель, туристична інфраструктура, транскордонний туристичний кластер.

Бондаренко Ю.Г., Кулиняк І.Я., Страخورчук К.О. ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ТУРИСТИЧЕСКИХ КЛАСТЕРОВ

В статье проанализирован и систематизирован зарубежный опыт функционирования туристических кластеров на примере европейских и азиатских стран, США, России. Определены факторы, которые влияют на развитие туристического кластера. Выделены меры, которые необходимо осуществить в Украине для решения проблем развития туристических кластеров. Предложены направления управления использования зарубежного опыта формирования и функционирования туристических кластеров в Украине.

Ключевые слова: туризм, туристический кластер, кластерная модель, туристическая инфраструктура, трансграничный туристический кластер.

Bondarenko Yu.H., Kulyniak I.Ya., Strakhorchuk K.O. FOREIGN EXPERIENCE OF THE FUNCTIONING OF THE TOURIST CLUSTERS

The article analyzes and summarizes the foreign experience of tourist clusters operation by using the example of European and Asian countries, the United States and Russian Federation. It highlights the factors that influence the development of a tourist cluster. The article also determines the measures required for Ukraine to take in order to address the problem of tourist cluster development. It offers directions for utilization of foreign experience in the establishment and functioning of tourist clusters in Ukraine.

Keywords: tourism, tourist cluster, cluster model, tourism infrastructure, cross-border tourism cluster.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Кожна епоха розвитку людства залишила свій слід і дала змогу підняти суспільство на інший етап розвитку. Так, кінець XVIII – XX ст. стали промисловим переворотом у світі і започаткували новий виток. Технічно найдоконаліша галузь матеріального виробництва дала людству змогу направити економіку в

бік індустріалізації. На нашу думку, це спричинило початок всесвітнього процесу глобалізації, який підштовхнув до пошуку державами нових інноваційних шляхів розвитку та становлення своїх економік. У подальшому це сприяло створенню кластерної моделі, яка була спрямована на захищеність своєї економіки і винесення її на вищий рівень конкурен-

тоспроможності. Дана модель дуже успішно імплементувалась в економіку багатьох країн світу.

Використання кластерної моделі має велике значення для розвитку туризму, який є однією з найбільш динамічних та привабливих галузей сучасної економіки. За останні десятиліття туризм став важливим соціально-економічним чинником, який визначає розвиток як регіонів, так і цілих країн. Нині нараховується близько 400 млн. туристів. Середньорічні темпи росту цього показника становлять 4–5%. Ще більш високими темпами зростають валютні надходження від міжнародного туризму. Вони становлять більше 11%, а їхній обсяг у цінах 2010 р. перевищує 200 млрд. доларів щорічно [1, с. 338].

Практичний досвід багатьох країн свідчить про те, що кластерна модель сприяє високій ефективності розвитку економіки держави, підвищуючи добробут своїх громадян. Кластерна модель стала одним із важливих втілень мезоінтеграції підприємств різних галузей, які об'єдналися між собою за умови ефективного використання внутрішніх ресурсів даної території. Існує безліч успішних прикладів застосування туристичної кластерної моделі у світі, що й актуалізує необхідність подальшого ґрунтового дослідження, аналізування, виокремлення сильних та слабких сторін їхнього функціонування та використання набутого досвіду у практиці розвитку вітчизняного туристичного ринку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Теоретичні та практичні аспекти формування та функціонування зарубіжних туристичних кластерів висвітлено у працях багатьох учених: Адамова К.З. [2], Багрій М.В. [3], Бондарчук Н.В. [4], Дубодєлова А.В. [5], Зайцева В.М. [6], Ковальчук І.Є. [7], Коpecь Г.Р. [8], Ковальова Ю.М. [9], Охріменко А.Г. [10], Соколенко С. [11] та ін. Більшість учених акцентує увагу на теоретичних аспектах досліджуваної проблеми, приділяючи менше уваги практичним аспектам та перспективам подальшого використання набутого досвіду у практиці вітчизняних туристичних кластерів. Саме тому доцільність подальшого дослідження зумовлюється значним розвитком вітчизняної туристичної галузі та використанням ефективного досвіду зарубіжних країн у практиці формування туристичних кластерів в Україні.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Основними цілями статті є аналіз та систематизація зарубіжного досвіду функціонування туристичних кластерів та перспек-

тив його використання у формуванні туристичних кластерів в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кластерна модель є ефективною формою ведення бізнесу і застосовується у практиці багатьох високорозвинених країн. Так, в ЄС сьогодні налічується більше 2 тис. кластерів, в яких працює 38% усієї європейської робочої сили. Кластеризацією повністю охоплена промисловість Данії, Норвегії, Швеції, Фінляндії. У промислових кластерах Італії зайнято 43% робочої сили країни і виробляється більше 30% обсягів експортної продукції. Слід зазначити, що в Німеччині, як і в багатьох інших країнах, кластерна політика почала формуватися на регіональному рівні раніше за національний рівень [11]. Близько 400 кластерів США в 2012 р. забезпечили більше 60% ВВП країни. Також однією з успішних держав, які застосували кластерну модель розвитку економіки, є Фінляндія. В основу інноваційної політики Фінляндії було закладено до кінця 2013 р. реалізувати програму створення експертних центрів (OSKE), спрямовану на використання регіональних ресурсів для розвитку ключових національних галузей. У цій програмі взяли участь 13 національних кластерів, кожний з яких орієнтується на 4–7 регіональних центрів експертизи і має свою спеціалізацію [11]. Так, у Фінляндії діють 12 промислових кластерів та кластер «Туризм і менеджмент вражень».

Надзвичайно успішним є японський досвід кластеризації у 1980–1990-ті роки ХХ ст., який став платформою для економічного розвитку азійської частини планети, передусім Південної Кореї, Таїланду, Сінгапуру, а також країн, які раніше декларували соціальну концепцію розвитку – Китаю, В'єтнаму [12]. Таких прикладів є безліч, але, мабуть, найяскравішим і одним із найуспішніших є досвід Силіконової долини, яка лише за період з 1991 по 2001 р. збільшила свої венчурні інвестиції з 2 млрд. дол. до 68,8 млрд. дол. [13].

Нове ж тисячоліття відкрило нову епоху – епоху розвитку туризму. Міжнародний туризм став найбільш дієвим важелем, який дає змогу в короткий термін здійснити грошові надходження. Досвід розвинених країн, які досягли великих успіхів у розвитку промислового сектора, показав, що міжнародний туризм не поступається промислового сектору і є найбільш простим та ефективним засобом у короткий термін отримати вливання в економіку країни грошової маси в національній валюті, яка не поступається доходам про-

мисловості. Про це свідчить приклад країн, які надали туристичній галузі пріоритетний розвиток. До таких країн належать Франція, США, Іспанія та ін. Експертами Світового економічного форуму (СЕФ) складено рейтинг туристичної конкурентоспроможності країн планети в секторі туризму і подорожей, який очолила Іспанія завдяки гарній інфраструктурі, високому рівню культурних ресурсів і широким можливостям для розваг і проведення дозвілля. На другому і третьому рядках рейтингу розмістилися Франція і Німеччина відповідно. У десятку кращих для туризму країн також увійшли США, Великобританія, Швейцарія, Австралія, Італія, Японія і Канада [14]. Таким чином, протягом короткого періоду часу туризм зайняв важливе місце у світовій економіці.

Туристична галузь – одна з галузей, якій для успішного функціонування необхідна добре розвинена інфраструктура. Туристична інфраструктура – це сукупність підприємств, установ і закладів, діяльність яких спрямована на задоволення потреб людей, які беруть участь в оздоровленні або відпочинку, а також шляхів сполучення і транспорту та об'єктів розміщення туристів, що забезпечують умови стабільного функціонування [15, с. 234]. Туристичну інфраструктуру розглядають як цілісну систему. Вона допомагає у формуванні туристичних регіонів, сприяє обираюванню туристичної спеціалізації та визначенню методів господарювання на кожній окремо визначеній території, адже якість обслуговування, правильно вибрана спеціалізація – це основа оцінки, за якою туристи визначають рівень свого задоволення. І саме кластерна модель є однією з найкращих організаційних форм взаємодії туристичних підприємств, які сконцентровані географічно та використовують спільні туристично-рекреаційні ресурси у своїй діяльності.

Туристичний кластер – це система інтенсивної виробничо-технологічної та інформаційної взаємодії туристичних підприємств, постачальників базових та додаткових послуг, спрямованих на створення спільного туристичного продукту. До туристичних кластерів належать групи підприємств, сконцентрованих географічно в межах регіону, які спільно використовують туристичні ресурси, спеціалізовану туристичну інфраструктуру, локальні ринки праці, здійснюють спільну маркетингову та рекламно-інформаційну діяльність [16].

У структурі туристичного кластеру доцільно виділяти чотири основних сектори [17, с. 94]:

- сектор виробництва туристичних послуг;
- сервісний сектор;
- допоміжний сектор;
- сектор забезпечення життєдіяльності туристичного кластеру.

Умовно можна виокремити такі чинники, які впливають на розвиток туристичного кластера:

- ресурси – це фундамент, на основі якого будується успішність будь-якого туристичного бізнесу, зокрема туристичного кластера. Ресурси можна поділити таким чином:

- природні ресурси, атракційні ресурси, модні тенденції, паломництво, інші ресурси, об'єкти, які лежать в основі туристичного продукту;

- людські ресурси, необхідний ресурс для обслуговування туристичного продукту;

- фінансові ресурси, легкість та доступність до різних джерел інвестування;

- інформаційні ресурси – джерело для полегшення доступу до інформації, прийняття правильних організаційних рішень, перспективи стратегічного розвитку кластера, впровадження інноваційних технологій тощо.

- науково-технічні ресурси, які отримують учасники кластера, доступність і якість отриманих досліджень;

- допоміжні галузі, які не прямо впливають на розвиток туристичного кластера, але без яких кластер не зможе функціонувати успішно та на повну потужність;

- адміністративні бар'єри: фіскальна політика, кримінальна ситуація, все, що перешкоджає створенню та розвитку кластера;

- державні органи влади: важелі впливу, нормативні акти, закони, з одного боку, з іншого – підтримка та сприяння розвитку кластера.

В Європі високим рівнем кластеризації у сфері туризму особливо виділяються Італія, Франція та країни Балтійського регіону. Особливо слід зазначити розвиток туристичного кластера в Італії. Дана країна – загальноновизнана країна сучасного туризму, де розташовано 60% світової культурної спадщини, і цей важливий чинник сприяє залученню близько 80 млн. туристів на рік. Туризм займає в Італії четверте місце серед провідних галузей економіки після текстильної промисловості, виробництва одягу та взуття (10,6% ВВП), металообробної, автомобілебудівної індустрії та виробництва транспортних засобів (10,1%). Нині Італія страждає від конкуренції в галузі туризму з боку країн, що проводять більш агресивну політику і володіють кращою

взаємодією державних і приватних організацій. Це насамперед Іспанія, яка вийшла за обсягом доходів від туризму на перше місце у світі, випередивши Францію [18].

Відповідальний туризм – це нова форма кластеру розміщення туристів, останнім часом розроблена в Італії в деяких селах і долинах, особливо центрально-північній, яка спрямована на залучення спільноти в усіх його організованих формах – державних і приватних. Ця оригінальна форма туристичної гостинності включає в себе ту частину населення села або долини, яка доступна до відвідування та володіє набором відповідних туристичних атракцій. Центрально-північний район саме багатий на традиції, гастрономію, традиційну майстерність та старі ремесла. Це сприяє розвитку та забезпечує необхідний прийом, гостинність даної території, пропонує досвід, знання і свідчення матеріальної культури місця. Метою даного кластера є сприяння розвитку сільських садіб у контексті сталого розвитку галузі туризму в даному районі та отримання при цьому синергічного ефекту від їхньої діяльності. Метою кластера є прихильне ставлення до туриста з можливістю взяти його «за руку» в його відпочинку та створити йому атмосферу свята і відкриттів у своєму селі чи у своїй долині. У центрі кластеру – досвід, життя і щоденна робота тих, хто проживає в селі або в долині. Багато фермерів, скотарів, ремісників та підприємців у Валь-ді-Раббі живуть у балансі традицій і сучасності, минулого і майбутнього; досвіду, який сприяє стійкому розвитку економіки району та приносить користь всьому співтовариству, створюючи навколо них згоду, солідарність і конкретну підтримку [19]. Також розвиток туристичних кластерів в Італії відзначається високим науковим рівнем. Це дало змогу в комбінації із системною державною підтримкою створити високоефективні кластери, які активно використовують багаті природні ресурси. Заслужують на увагу такі кластери [16]:

– туристична система «Тразименське озеро» в Умбрії (об'єднує поряд із туристичними підприємствами, закладами розміщення та харчування також торговельні структури, підприємства з виробництва товарів, специфічних для даної місцевості (вина, оливкової олії);

– «Салінунтінські терми» (Сицилія);

– «Адріатичне море і берег»;

– «Міста мистецтв, культури та бізнесу» (Емілія – Романія).

Одним із найбільш успішних прикладів розвитку туристичного кластера є туризм у Хорватії. Тут учасники кластера представлені Міністерством туризму Хорватії, готельними комплексами, туроператорами, ресторанами, концесіонерами, транспортними організаціями, власниками магазинів, музеями, освітніми установами, супутніми галузями. Робочі групи кластера створені за такими сферами, як: маркетинг і брендінг, розробка продукту, кадрові питання, інфраструктура, законодавче і регулятивне середовище. Стратегією розвитку кластера туризму в Хорватії є стратегія диверсифікації економіки. Шляхом диверсифікації індустрія надає унікальну і високоякісну цінність хорватському співтовариству (населенню Хорватії) і відвідувачам Хорватії через високу якість продукції, а також конкурентні переваги продуктів індустрії [18].

Росія також може продемонструвати багато створених та успішно діючих туристичних кластерів на своїй території. Одним із таких прикладів є Республіка Карелія. Основу туристичного кластера регіону становлять різноманітність і виразність природи республіки, багаті культурні традиції корінних народів, а також географічна близькість до туристичних ринків Західної Європи. Ефективному розвитку кластера перешкоджає низький рівень розвитку ключової інфраструктури республіки, відсутність виразного брендінгу і міжнародного маркетингу туристичних послуг регіону, а також низький рівень сервісних послуг [2].

Яскравим прикладом розвитку та діяльності туристичних кластерів є Польща, де існує близько 11-ти туристичних кластерів [20]. До них належать: «Сонце регіону» (воєводство Святокриське) – метою діяльності є впровадження сучасних технологій у туристичному секторі, надання підтримки процесу інформатизації туристичним підприємствам; Північно-східний туристичний кластер «Кристал Європи» – спеціалізується на виробництві екологічно чистих продуктів (координатор кластера Парк науково-технологічний «Польща – Схід» у Сувалках); «Міський – Краків» – кластер утворено за ініціативи влади міста; Підкарпатський медично-туристичний кластер (дільниці Тарнова, Жешув) – у кластері активно бере участь 35 підприємств із дільниці Південно-Східної Польщі, загалом працюють у сфері медичної туристики. Якщо проаналізувати карту створення туристичних кластерів Польщі, то спостерігається тенденція створення туристичних кластерів по всій країні, і кожен наступний кластер має свої

специфіку і різновид діяльності, чим збільшує пропозицію і, відповідно, породжує попит на туристичний продукт.

Транскордонне співробітництво є однією з форм сприяння розвитку кластерної моделі та надзвичайно актуальним і необхідним процесом у поглибленні економічних, соціальних, особливо науково-технічних, відносин між територіальними громадами. Бещадський транскордонний туристичний кластер – до нього входять Бещадський повіт, Самбірський район, Турківський район. До вищезгаданого кластера входять 50 суб'єктів господарської діяльності, домінують агротуристичні господарства. Мета кластера – підготовка фірмових туристичних продуктів в області освітньо-пізнавальної туристики та комплексного туристичного обслуговування.

Також на даний час проводиться підготовка та розроблення ще одного транскордонного туристичного кластера між Східною Польщею та Західною Україною із залученням експертів з обох сторін кордону. Даний проект сприяє сталому розвитку туристичного потенціалу на основі природних умов. Сталий розвиток – це такий розвиток суспільства, який задовольняє потреби сучасності, не ставлячи під загрозу здатність наступних поколінь задовольняти свої. Сталий розвиток має не лише екологічний складник, але й економічний та соціальний [21]. Даний проект буде носити назву Східний велосипедний шлях «Грін Вело». Унікальність даного туристичного продукту полягає у розбудові туристичної інфраструктури Східної Польщі з можливістю відкриття велопробу на кордоні Польщі та України та продовження прокладання велошляху на території України. Проектом закладена довжина велосипедного шляху 1 982 км. Побудова даного шляху передбачає розвиток супутньої інфраструктури. 90% велошляху проходить через сільську місцевість. Продукт привабливий для любителів природи та активного відпочинку у сільській місцевості. Даний туристичний продукт стимулюватиме економічний розвиток передусім сільської місцевості. Проект планується відкрити в 2016 р. Над розвитком бренду «Грін Вело» працює висококваліфікована команда спеціалістів, які планують до 2020 р. зробити продукт упізнаваним [22–25].

Аналіз літературних джерел [7; 8; 11; 26–28] та власний досвід дали змогу виокремити заходи, які необхідно здійснити в Україні для вирішення проблем розвитку туристичних кластерів:

- забезпечити розробку відповідної законодавчої бази для формування в Україні сприятливих умов для розвитку підприємництва з особливим акцентом на підтримку кластерів;

- провести інформаційну кампанію серед потенційних учасників щодо роз'яснення конкурентних переваг кластерів в умовах перехідної та ринкової економіки;

- підвищити роль у розвитку туристичних кластерів неурядових, неприбуткових організацій, ділових асоціацій, орієнтованих на формування сприятливого підприємницького середовища;

- підвищити ефективність системи підготовки кадрів, професійного навчання;

- використовувати (створити) промислові парки і технопарки як інфраструктури для розвитку кластерів;

- знизити адміністративні бар'єри під час запровадження та регулювання діяльності кластерів.

Для розв'язання проблем розвитку вітчизняних туристичних кластерів доцільно використати зарубіжний досвід формування та функціонування туристичних кластерів, зокрема:

- формування ефективної інвестиційної політики на всіх рівнях влади з метою підвищення притоку інвестицій в Україну та окремі регіони, створення сприятливого інвестиційного клімату та надання гарантій іноземним інвесторам та зарубіжним партнерам;

- підвищення рівня конкурентоспроможності туристичних підприємств та туристичних послуг в Україні;

- розвиток туристичної інфраструктури;

- формулювання чіткої державної політики в галузі туризму, розробка регіональних концепцій і програм розвитку туризму, які, з одного боку, враховували б місцеву специфіку, з іншого – відповідали б загальнонаціональній концепції і національній політиці в галузі туризму [6];

- усунення подвійного оподаткування;

- надання фінансової підтримки, зокрема через зниження вартості кредитів, надання пільгового кредитування, зниження митних ставок тощо.

Висновки з цього дослідження. Таким чином, розвиток економіки в умовах глобалізації стимулює появу нових форм кооперації, інтеграції та кластеризації. Кластерна модель розвитку туристичної сфери є ефективним напрямом системного розвитку всіх учасників туристичної інфраструктури, які об'єднані в кластерне групування. Варто зазначити, що

туризм є перспективною галуззю розвитку економіки України, тому й виникає необхідність вивчення та застосування ефективного досвіду зарубіжних країн у вітчизняній практиці. Функціонування туристичних кластерів в Україні сприятиме вирішенню важливих соціально-економічних проблем, дасть змогу отримати синергійний ефект від взаємодії

учасників, підвищити конкурентоспроможність економіки тощо.

Одержані результати дослідження можуть бути використані для формування ефективної моделі розвитку туристичних кластерів в Україні, зокрема під час розробки органами влади стратегій розвитку України та сфери туризму і рекреації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Хмелевський І.О. Особливості економічного механізму розвитку туристично-рекреаційного комплексу в Україні / І.О. Хмелевський, О.В. Черкасова, І.І. Хмелевський // Вісник ДІТБ. – 2011. – № 15. – С. 337–342.
2. Адамова К.З. Кластеризация в туристской отрасли как фактор глобализации / К.З. Адамова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://tourlib.net/statti_tourism/adamova.htm.
3. Багрій М.В. Кластер – перспективний напрям розвитку туристично-рекреаційного регіону / М.В. Багрій // Ефективна економіка. – 2014. – № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3168>.
4. Бондарчук Н.В. Функціонування кластерів: світовий та вітчизняний досвід / Н.В. Бондарчук // Економіка та держава. – 2016. – № 9. – С. 107–109.
5. Дубодєлова А.В. Кластерний підхід до аналізу розвитку міжнародного туризму в Україні / А.В. Дубодєлова, І.Я. Кулиняк, Ю.Г. Бондаренко // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України. – 2014. – Вип. 24.6. – С. 195–201.
6. Зайцева В.М. Особливості формування туристичних кластерів у Запорізькому регіоні / В.М. Зайцева // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2016. – № 10. – С. 586–590.
7. Ковальчук І.Є. Проблеми та перспективи кластеризації туристичної галузі Закарпаття / І.Є. Ковальчук // Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Економіка». – 2014. – Вип. 1. – С. 67–71.
8. Коpecь Г.Р. Маркетингові аспекти діяльності туристичних кластерів в Україні / Г.Р. Коpecь, Я.М. Клімковська // Вісн. Нац. ун-ту «Львів. політехніка». – 2012. – № 749. – С. 424–428.
9. Ковальова Ю.М. Практичні приклади функціонування кластерів у світі / Ю.М. Ковальова, Н.В. Алишева // Механізм регулювання економіки. – 2008. – № 3(2). – Т. 1. – С. 92–100.
10. Охріменко А.Г. Туристичні кластери як перспективні напрями регіонального розвитку / А.Г. Охріменко // Університетські наукові записки. – 2013. – № 1(45). – С. 495–500.
11. Соколенко С. Звіт про діяльність секції розвитку конкурентоспроможності економіки на основі кластерної моделі за 2013 рік / С. Соколенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ucluster.org/blog/2014/04/zvit-pro-diyalnist-sekcii-rozvitku-konkurentospromozhnosti-ekonomiki-na-osnovi-klasternoi-modeli-za-2013-rik>.
12. Соколенко С. Кластеры в развивающихся странах / С. Соколенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ucluster.org/universitet/o-klasterakh/razvivayushiesya-strany>.
13. Соколенко С. Світовий і національний досвід формування інноваційних кластерів / С. Соколенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ucluster.org/sokolenko/2008/11/svitoviy-i-nacionalnyj-dosvid-formuvannya-innovacijnix-klasteriv>.
14. Іспанія та Франція. Визначено найкращі туристичні країни [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.korrespondent.net/lifestyle/travel/3512442-ispaniia-ta-frantsiia-vyznacheno-naikraschi-turystychni-krainy>.
15. Кузик С.П. Географія туризму : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / С.П. Кузик. – К. : Знання, 2011. – 271 с.
16. Соколенко С. Кластери водного туризму та санаторно-рекреаційного відпочинку / С. Соколенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ucluster.org/universitet/klastery-ukraina/2012-study/perspektivni-napryamki-klasterizacii-vodnikh-resursiv/klasteri-vodnogo-turizmu-ta-sanatorno-rekreacijnogo-vidpochinku>.
17. Ковальова Ю.М. Практичні приклади функціонування кластерів у світі / Ю.М. Ковальова, Н.В. Алишева // Механізм регулювання економіки. – 2008. – № 3(2). – Т. 1. – С. 92–100.
18. Сураганова С.К. Мировой опыт развития туристского кластера / С.К. Сураганова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://articlekz.com/article/6254>.
19. Sistemi di gestione per cluster turistici [Electronic resource]. – Available online : <http://www.punto3.info/sistemi-di-gestione-cluster-turistici>.
20. Michał R. Klastry jako forma współdziałania w działalności turystycznej / R. Michał [Electronic resource]. – Available online : http://jmf.wzr.pl/pim/2013_1_3_22.pdf.

21. Цілі сталого розвитку 2016–2030 / Офіційний сайт Організації Об'єднаних Націй в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia/tsili-staloho-rozvytku>.
22. Kaczmarek A., Stasiak B., Włodarczyk B. Produkt turystyczny, pomysł, organizacja, zarządzanie. PWE, Warszawa, 2010.
23. Kall J. Tożsamość marek należących do sieci detalicznych. Poznań, 2008.
24. Program Promocji i rozwoju tras rowerowych w Polsce Wschodniej na lata 2013-2020, Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Świętokrzyskiego, Kielce, 2013.
25. Green Velo official Website [Electronic resource]. – Available online : <http://greenvelo.pl/portal>.
26. Пушкар Т.А. Світовий досвід формування й розвитку мережевих і кластерних об'єднань / Т.А. Пушкар, В.Г. Федорова // Економічний часопис – XXI. – 2011. – № 11–12. – С. 68–71.
27. Ковальова Ю.М. Кластер як новий інструмент модернізації економіки / Ю.М. Ковальова // Схід. – 2007. – № 5(83). – С. 9–13.
28. Захаров В. Промышленные кластеры и экономический рост / В. Захаров // Проблемы теории и практики управления. – 2006. – № 12. – С. 19–23.